

СИМВОЛІКА ІДЕАЛУ

В. О. Корнієнко

В статті аналізується одна з найскладніших і маловивчених груп символів — символіка ідеалу, завдяки якій можлива підміна певних понять, виходячи з чого сучасні ідеали не тільки формуються, але і можуть стати руйнівниками устояних цінностей.

Ключові слова: ідеал, знак, символізм, полісемантизм

Почнемо із того, що весь простір, пов'язаний із формуванням ідеалу можна умовно розділити на дві значні сфери *технологію і знак*. Технологія "виготовлення" і здійснення ідеалу, як зазначалося, пов'язана з практичною діяльністю влади (можна в цьому випадку також говорити про так звані "чисті" технології здійснення політичної влади: позиціонуванні, прийомах підняття або зниження іміджу політика, діяльності груп тиску, насадженні стереотипів мислення, тактиці раціональної і нераціональної аргументації тощо). Що ж стосується знаку, то він живе за законами мовної комунікації, він транслюється, його потрібно розуміти тощо. Він живе і за законами семіотичної діяльності (у даному випадку використовується або для побудови самої політичної діяльності, її перетворення, або для описання певного бачення політичного ідеалу).

Водночас, тут можна знайти підстави, пов'язані з *конструюванням самої системи знаку* стосовно ідеалу

Справа в тому, що наша суспільна свідомість насичена найрізноманітнішими метафізичними нашаруваннями в термінах. Наприклад, ще в Цицерона поняття "природа" має вже більш тридцяти значень. Багатозначність набуло навіть таке, здавалося б реальне поняття, як "державна", яку називали, наприклад, "великою фікцією" або узагалі відмовлялися від нього, як від поняття, що не відповідає дійсності (Дюгю) [1, с. 112]. Те ж відзначається стосовно поняття "суспільство", якому давали найрізноманітніші визначення. Тільки в ХІХ сторіччі суспільство називали і рослиною, і твариною, і особою, і спілкою, і взаємодією, і відношенням, і імітацією, і солідарністю, і боротьбою. Термін "ідеальне", що давно і міцно увійшов у філософію, у своєму первинному, так сказати, буквальному значенні дуже розходиться зі змістом поняття ідеального. Подібним чином це стосується слів "атом" або сучасного значення слова "овація", що виходить від латинської й у буквальному перекладі означає "овцевання", тобто присудження римським сенатом легату або консулу за перемогу над ворогами "малого тріумфу", за яким в жертву Юпітеру приносили вівцю, а не бика, як при "великому тріумфі".

При уважному спостереженні можна помітити, що в процесі формування різноманітних політичних концепцій і нових суспільно-політичних відносин спостерігається постійна зміна не тільки змісту і поняття певних термінів, але, водночас, зміна поняття самих цінностей. Ймовірно, що легше

усього переконати людей в істинності тих цінностей, котрим їх змушували служити, якщо пояснити їм, що вони ті самі, в котрі люди завжди вірили, але просто раніш вони розумілися неправильно. За цим впливало те, що людей змушували відмовлятися від старих ідеалів і вклонятися новим під тим приводом, що вони, ці нові ідеали, втілюють усе, що люди і колись неявно відчували і в що завжди інстинктивно вірили. Мабуть, найбільш ефективний для цієї мети прийом — це вжиток старих слів, але зі зміненим сенсом. І залишається, певно, дивуватися разом із М. Фуко, що відзначав: "Як це трапилося, що думка віддаляється від місць, де вона колись існувала... і вважає химерами, неумцтвом усе те, що яких-небудь двадцять років тому покладалося і затверджувалося в ясному просторі пізнання? Якій події або якому закону коряться ці зміни, унаслідок яких речі раптово перестають сприйматися, описуватися, виражатися старим способом?" [2, с. 291].

Мабуть і дивовижно, але цей процес можна спостерігати і сьогодні. Якщо проаналізувати деякі сучасні політичні ідеали, то можна виявити в них не тільки переоцінку всіх наших етичних цінностей, але також і трансформацію людської мови. Вигадуються нові слова, а старі використовуються в незвичному сенсі, тому що їхні значення зазнають певної трансформації. Ця зміна значення залежить від того, що ті слова, що колись вживалися в логічному або семантичному сенсі, використовуються тепер як такі, що покликані викликати цілком певні дії і збуджувати цілком певні емоції. І важливо те, що підміна слів і понять, що позначають символи або атрибути політичних ідеалів, має не стільки зовнішні, скільки внутрішні, більш глибокі причини, що ними лише виражаються, мають більш серйозні підстави, ніж ті, що пояснюють, чому, скажімо, слово "морозиво" із прикметника перетворилося згодом в іменник? Або те, чому канцлер Німеччини Бісмарк "відчував слабкість" до російського слова "нічого", що було вигравіруване в нього на персні. Він стверджував, що в російській мові воно має більш десяти значень.

У ході цього семантико-історичного процесу вся мова поступово виявляє вихолощеною, слова перетворюються в порожню, позбавлену сенсу шкаралупу, у якій можуть міститися і старі поняття, і їхня повна протилежність, що вживаються тільки через пов'язані з ними емоційні асоціації. Цей процес носить не тільки об'єктивний, але і суб'єктивний відтінок, що виражений не явно. І в цьому, мабуть, складається найнезрозуміліша для пересічного спостерігача й у той же час *найхарактерніша ознака початку розкладання будь-якого політичного режиму*: повне перекручення мови, підміна сенсу слів, що покликані виражати ідеали нового ладу, або ж введення в оборот нових, дотепер мало уживаних слів і понять. Такими у відомий нам період були слова "перебудова", "прискорення", "гласність", "плюралізм" тощо.

Так, з одного боку можна стверджувати, що полісемантизм понять залежить від багатофакторності та відповідної багатоаспектності реальності, а також пов'язаний із відсутністю аксіоматичної теорії. Такі поняття як "культура" також підлягає множинній інтерпретації. У процесі подібної

інтерпретації фіксуються певні ознаки понять, тоді як від інших відбувається відоме абстрагування. Таким є, наприклад, поняття "античний поліс", що є результатом акцентування певних ознак у понятті "місто". Поряд із цим зміст і обсяг історичних понять є відкриттями і при вивченні конкретних явищ можуть бути довізначені. Наприклад, такі пріоритетні ідеї сучасної гуманітарної свідомості в розумінні представників постмодернізму, як деструктуралізація, заперечення наукової значимості бінарних оцінок, тобто ідея множинності буття і свідомості при використанні їх в історичному дослідженні, видозмінюються. При цьому виявляється, що деструктуралізація історичного матеріалу з необхідністю супроводжується його структуралізацією. Саме структурний підхід до розгляду досліджуваних історичних джерел знайшов свій відбиток у тому факті, що в сучасному історичному пізнанні в черговий раз, але по-новому, постала проблема цивілізацій. При цьому цивілізація трактується як деяке інваріантне в рамках фіксованого періоду часу і відтворена у фізичнім часі функціональна єдність культурно-релігійних, мовних і суспільних чинників [3, с. 48-52;].

У науковій літературі переважає некоректне, однобічне, асоціативне ототожнення цивілізації лише з одним із компонентів — культурою. Цивілізація при цьому розглядається звичайно як щось величне і горде, що піднесене над "дикою природою" і, у відомому сенсі, їй протиставлене. Деякі автори розглядають цивілізацію як універсальну історично форму, що порізного складалася, більш-менш гармонічного регулювання відносин між створеної людьми культурою і даною їм природою. "Цивілізація як поняття,— пише І. Л. Андреев, — зовсім не історичний комплімент народу, епосу або соціуму, а невід'ємна якість людського буття, витoki якого приховані на дні історії" [4, с. 48].

Що ж стосується конкретно політичних ідеалів, то їх довізначеність цілком може взяти на себе влада. Справа ще, мабуть, і в тому, що сьогодні звичайні методи політичного впливу (його суб'єкт у даному випадку не важливий) не спроможні дати необхідний ефект. По-перше, тому, що під найпотужнішим політичним пресом люди не перестають жити життям приватним. По-друге, тому, що самі методи прямого політичного примусу сьогодні непринадні в принципі. По-третє, тому, що досить давно склалася загальна тенденція, виходячи з котрої політичні ідеали формуються в лоні демократичних уявлень у найширшому сенсі, і, насамперед, у контексті споконвічного поняття "свобода".

Слову "свобода" у цьому відношенні саме не повезло більше усього, але воно далеко не єдине, що одержало прямо протилежний сенс, як правило, перетворюючись у знаряддя пропаганди. "Що таке свобода?" — запитав Американець. "Свобода?" — перепитав Росіянин. На мить ока він неначе засумнівався, не зводячи погляду з Американця, "Свобода, — сказав він, — це знання того, як допомогти іншій людині... Це — братерство" (Рассел У. Давенпорт). Свобода являє собою один із найбільш неясних і суперечливих символів, на якому з задоволенням грають "творці" політичних ідеалів. Але як тільки з'являються міркування про свободу, вони відразу виявляються

заплутаними в клубок метафізичних питань і антиномій. Якщо торкнутися політичної свободи, то дуже швидко можна виявити, що це взагалі один із найзлоуживаніших термінів, тому що в контексті завжди виглядає як гасло, що вводить в оману. Та й сьогодні наші політичні партії не перестають переконувати нас у тому, що саме вони є справжніми представниками тієї самої свободи (якої?), про яку всі ми мріяли. Але при цьому вони тонко визначають даний термін у специфічному значенні, використовуючи його у своїх приватних інтересах. А в практичному відношенні, сьогодні досить добре відомо, що говорячи, наприклад, про свободу демократії, необхідно враховувати принцип "кесонної хвороби", що завжди в остаточному підсумку виявляє себе якщо не в явній, то в прихованій формі. У соціальному сенсі він перетинається з відомим законом Алексіса де Токвіля. Проблема складається в тому, що той, хто володіє свободою, і повинен поводитися як вільна людина (а це не просто, з огляду на прес тоталітарної спадщини), у протилежному випадку набагато простіше залежати від інших, ніж самостійно мислити і приймати рішення. У цьому випадку свободу прийнято розцінювати не як привілей, а як тяжкий хрест, від якого, по можливості, краще позбутися. Нові політичні партії, висовуючи свої політичні ідеали, виступають як рятівники людини від подібного вибору: не придушуючи і не руйнуючи в людини почуття свободи в цілому, вони в той же час рпують його від усякої персональної відповідальності, якщо він віддасть свій голос за певну партію.

У процесі дослідження еволюції політичного ідеалу, можна спостерігати ту ж метаморфозу із такими словами-символами як "справедливість" і "законність", "право", "рівність", "соціальний" тощо. Так, ще Ф. Хайек у свій час називав слово "соціальний" — "словом-ласкою". Він писав, що "...подібно ласці, що висмоктує пташині яйця й не залишає при цьому видимих слідів, такі слова позбавляють змісту будь-який термін... Словом "соціальний" зловживають в усьому світі, проте до крайніх форм це дійшло в Західній Німеччині, де конституція 1949 року містила вираз ... — "соціальна правова держава", відкіля почало поширюватися поняття "соціальна ринкова економіка". Хайек помічає, що словом "соціальний" частіше усього прагнуть лише підсолодити пігулку, і вживають сполучення "соціальна держава" там, де в дійсності треба було б ужити термін "доброзичлива деспотія".

Зазначений список можна було б продовжити за рахунок майже всієї загальноновживаної морально-етичної і політичної термінології. І все це вносить плутанину, що не була б небезпечною, якби справа стосувалася тільки слів. Але словам відповідають поняття, а поняттям — предмети. Крім того, до понять приєднані ті або інші моральні постулати й ідеали. І заміна ця відбувається не в один момент — це безупинний процес, в основі котрого усвідомлено або ні створюється методика керівництва людськими масами. Задумаємося проте: чому католицька церква завжди являла собою могутню силу, а релігійний ідеал у її особі мав і має таку тривку основу і сьогодні? Мабуть ще і тому, що богослужіння ведеться лише латинською мовою, знати яку доводиться не всім. Безперечно, у цьому відношенні в політиці багато

чого може змінюватися досить швидко, але в плані охоронної функції політичного ідеалу, в котрому зацікавлена влада, поки помітний один шлях: *символічне заміщення*, причому таким засобом, що здатний покликати в інше майбутнє з воскреслого старого минулого.

Що, наприклад, є ідеалом в язичництві? Звичайно, деякі можуть стверджувати, що там ідеалу зовсім не було. Але це не так: маловивченість цієї проблеми ще не говорить про відсутність у язичників ідеалу. Оскільки ідеал це гармонія всього сущого, його зображують як яйце. Всі пам'ятають, наприклад, казку про курочку Рябу, проте мало хто знає, який глибокий сакральний, символічний сенс закладений в ній. Це залишки давнього міфу: курочка Ряба, яка вміє говорити (не викликаючи цим ніякого подиву у Баби з Дідом), знесла господарям золоте яйце, тобто привнесла у світ гармонію. Однак, що вони роблять? Замість того, щоб берегти золоте яйце, Дід з Бабою намагаються його розбити, тобто фактично зруйнувати гармонію...

Скажімо, відсутність прямого родинного зв'язку між керманічами-спадкоємцями (наприклад, такої як Кім Ір Сен — Кім Чан Ір), підкріплюється символічно двома істотними структурними прийомами. Перший — "єдності в двох особах". Наприклад, "Сталін — це Ленін сьогодні", причому тут можна відзначити й ідентичність фактів із біографії, що мають символічний зміст і стають кліше: "гідний приймач", "учень і соратник", найближчий сподвижник", "великий продовжувач" тощо. Другий прийом — "фіксація устояного благоденства", що застосовується для періоду досить тривалого перебування при владі того або іншого політичного лідера. Синтезатором-виразником "суспільної думки" у цьому випадку служать слова типу "наш дорогий і улюблений... " (Л. Брежнєв), або — "сонце нації" (Кім Ір Сен), "великий керманіч" (Мао) тощо. У цьому випадку загальний політичний спадкоємний фон із необхідністю підтримується гаслами, наприклад, "справа Леніна живе і перемагає" (СРСР), "наслідування принципам чучхе" (КНДР), революції "трьох червоних стягів" (КНР). До цього варто додати, що дана маніпуляція слів і понять може зробити максимальний ефект лише в тому випадку, якщо вона підкріплюється *введенням нових символічних ритуалів*, що відбивають сутність політичної влади і ідеалу, що проповідується.

Приміром, добре відомо, яка роль належала так званому "німецькому вітанню", без якого не можна було зробити і кроку в повсякденному житті. Вигук "Хайль Гітлер!" — замінив давно відоме вітання "Слава Ісусу Христу!" З історії релігії відомо, що вітання є елементарним проявом набожності і його заміна (у даному випадку ім'ям Гітлера) мало трояке значення: по-перше, тому, чиє ім'я промовлялося, бажали блага при кожній зустрічі. Він ставав немов би персоніфікатором колективних сподівань, синтезуючим носієм усіх благ і енергій, що містилися в індивідах, об'єднаних загальним благопобажанням. По-друге, це побажання адресувалося не тільки Гітлерові, але і кожному зустрічному з тим, щоб "здоров'я" Гітлера перебувало і на ньому. Нарешті, по-третє, дане вітання означало, що зробивши його (принаймні ззовні) поділяє ідеал того устрою, що пов'язаний із згаданою особою. А функція зовнішнього зберігання символіки, що просуває

суспільство вперед [5, с. 17] є основна дія політичного ідеалу взагалі. У цьому напрямку "розумна" політична влада намагається діяти методично, оперативно й успішно. Кожний політичний акт має свій специфічний ритуал, що особливо наочно виявлявся саме в тоталітарній державі і який для окремого індивіда був не тільки невідворотний, але і суворий.

Наприклад, демонстрації перед трибунами представників влади: вони здійснювалися в обов'язково-примусовому порядку для індивідів, ззовні виказуючих свою схильність до існуючого суспільного ладу (і не так важливо було, що внутрішньо людина була просто налаштована на свято і використовувала акт демонстрації лише як привід для зустрічі зі своїми друзями і близькими). Головне, вона демонструвала свою прихильність до політичної влади. Кожний суспільний прошарок, стать і вік мали свої ритуали й символи і відмова хоча б від одного з них погрожувала неприємністю (наприклад, не носіння піонерської краватки або комсомольського значка, не цитування в "потрібний" момент матеріалів чергового з'їзду КПРС, чи висловлень Генсека тощо). Кожний крок у кар'єрі партійного чи комсомольського функціонера вимагав дотримання особливого ритуалу, незалежно від того, яку оцінку мала в особистій свідомості певна марксистська догма або марксистська ідеологія в цілому. Ефект цих ритуалів у плані підтримки певного політичного ідеалу був очевидний. З одного боку, здійснювалося магічне дійство, тобто зміна соціального статусу за допомогою виголошення заповітних слів, а з другого боку, ніщо так не породжувало пасивність індивіда, не притуплювало спроможність його судження і критичну рефлексію, як постійне й одноманітне відтворення тих самих ритуалів.

Таким чином, символізм — це своєрідна технологія створення ідеальних образів і уявлень й одночасно та основа, яка служить збереженню й укріпленню певного суспільно-політичного ідеалу.

Література

1. Спекторский Е. В. Понятие общества в античном мире. Этуод по семантике обществоведения // Философ. Науки. — 1992. — №4.
2. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — М., 1977.
3. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Украина: альтернатива поступу: критика історичного досвіду. — К., 1996.
4. Андреев И. Л. Осторожно с «часами» истории! (методологические проблемы цивилизованного процесса) // Вопросы философии. — 1998. — №9.
5. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячью лицами. — К., 1997.